



Μουσεία και οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης: Διεθνές θεσμικό περιβάλλον και εθνικά παραδείγματα εφαρμογής των 17 Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης στα μουσεία

Σπυριδούλα Πυρπύλη
Δρ. Μουσειολόγος-Μέλος
Ε.ΔΙ.Π. Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας Πανεπιστήμιο
Πατρών
spyrpyli@upatras.gr

► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη αποτελεί ένα παγκόσμιο σχέδιο δράσης για την αντιμετώπιση κρίσιμων παγκόσμιων προκλήσεων. Υιοθετήθηκε το 2015 από τα κράτη-μέλη του ΟΗΕ, αποτελώντας ένα συλλογικό όραμα που έχει ως στόχο την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης. Στον πυρήνα της βρίσκονται οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης, που λειτουργούν διεθνώς ως κοινός «οδικός χάρτης» με χρονικό ορίζοντα το 2030. Η πολιτιστική κληρονομιά και ειδικότερα τα μουσεία αναγνωρίζονται ως σημαντικοί παράγοντες προώθησης των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης. Η UNESCO αναδεικνύει τον πολιτισμό ως κινητήρια δύναμη για την επίτευξη της Ατζέντας 2030, συνδέοντας τα μουσεία με τη βιωσιμότητα, μέσα από την εκπαίδευση, την κοινωνική συνοχή, την προστασία της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς και την ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης. Στο παρόν κείμενο, αφού παρουσιαστεί το θεσμικό πλαίσιο που συνδέει τον πολιτισμό και τα μουσεία με τους 17 Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης, θα εξεταστούν πρωτοβουλίες σύνδεσης των μουσείων με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς και εθνικά παραδείγματα εφαρμογής των 17 Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης σε μουσεία. Παράλληλα, θα παρουσιαστούν οι προκλήσεις και τα εμπόδια που δυσχεραίνουν την ενσωμάτωση των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης στα μουσεία. Παρά τις δυσκολίες, στο κείμενο υπογραμμίζεται ο ηγετικός ρόλος των μουσείων ως φορέων κοινωνικού μετασχηματισμού και βιώσιμης ανάπτυξης, καθώς και η αμφίδρομη σχέση τους με τους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης: τα μουσεία συμβάλλουν στην επίτευξή τους, ενώ ταυτόχρονα οι Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης ενισχύουν τον κοινωνικό ρόλο των μουσείων και τη μελλοντική τους ανθεκτικότητα.

Λέξεις-κλειδιά: Ατζέντα 2030, Μουσεία, 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης.

► ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ατζέντα 2030 των Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη (United Nations, 2015) αποτελεί μια συλλογική προσπάθεια αποτελεσματικής αντιμετώπισης των πιο κρίσιμων παγκόσμιων προβλημάτων. Ως ένας κοινός «οδικός χάρτης», η συλλογική αυτή προσπάθεια συνέβαλε και εξακολουθεί να συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός

κοινού παγκόσμιου πλαισίου που έχει ως στόχο την προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης, τη μείωση των ανισοτήτων, την προστασία του περιβάλλοντος και τη βελτίωση της ευημερίας των ανθρώπων σε όλο τον κόσμο.

Η Ατζέντα 2030 καθορίστηκε μέσω μιας τριετούς παγκόσμιας διαπραγματευτικής διαδικασίας που ξεκίνησε το 2012. Υιοθετήθηκε το 2015 και έχει ορίζοντα ολοκλήρωσης το 2030. Στην προαναφερθείσα διεθνή ευρεία διαβούλευση συμμετείχαν όλα τα κράτη- μέλη των Ηνωμένων Εθνών, καθώς και ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόμενων μερών από όλο τον κόσμο: οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, εκπρόσωποι του ιδιωτικού τομέα και μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας. Επομένως η Ατζέντα 2030 αποτελεί ένα κοινό σχέδιο, που ανήκει σε όλους/ες και αφορά όλους/ες.

Φιλοδοξία της Ατζέντας 2030 είναι να λειτουργήσει ως η ραχοκοκαλιά της παγκόσμιας και εθνικής αναπτυξιακής δράσης, ενώ κεντρικό ρόλο σε αυτή διαδραματίζουν οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης/Sustainable Development Goals/SDGs (στο εξής ΣΒΑ), οι οποίοι περιλαμβάνουν 169 επιμέρους στόχους (United Nations, The 17 SDGs, n.d.).

Ειδικότερα, οι 17 ΣΒΑ πρεσβεύουν ότι η εξάλειψη της φτώχειας και των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν σήμερα οι άνθρωποι, ειδικά σε συγκεκριμένες περιοχές του πλανήτη, πρέπει να συμβαδίζει με στρατηγικές που θα ενισχύουν την οικονομική ανάπτυξη και θα αντιμετωπίζουν μια σειρά κοινωνικών αναγκών, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η κοινωνική προστασία και οι ευκαιρίες απασχόλησης, ενώ παράλληλα θα αγωνίζονται για την προστασία του περιβάλλοντος, λαμβάνοντας υπόψη την κλιματική αλλαγή (United Nations, 17 Goals to Transform Our World, n.d.). Η ευρύτερη λογική τους, δηλαδή, είναι η επείγουσα αντιμετώπιση των πιο κρίσιμων κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών προκλήσεων της εποχής μας, αλλά και η αναγνώριση της αλληλεξάρτησης μεταξύ αυτών των προκλήσεων και των δομικών αιτίων τους.

Οι 17 ΣΒΑ στα ελληνικά αποδίδονται ως εξής: Μηδενική φτώχεια (ΣΒΑ 1), Μηδενική πείνα (ΣΒΑ 2), Καλή υγεία και ευημερία (ΣΒΑ 3), Ποιοτική εκπαίδευση (ΣΒΑ 4), Ισότητα των φύλων (ΣΒΑ 5), Καθαρό νερό και αποχέτευση (ΣΒΑ 6), Φτηνή και καθαρή ενέργεια (ΣΒΑ 7), Αξιοπρεπής εργασία και οικονομική ανάπτυξη (ΣΒΑ 8), Βιομηχανία, καινοτομία και υποδομές (ΣΒΑ 9), Λιγότερες ανισότητες (ΣΒΑ 10), Βιώσιμες πόλεις και κοινότητες (ΣΒΑ 11), Υπεύθυνη κατανάλωση και παραγωγή (ΣΒΑ 12), Δράση για το κλίμα (ΣΒΑ 13), Ζωή στο νερό (ΣΒΑ 14), Ζωή στη στεριά (ΣΒΑ 15), Ειρήνη, δικαιοσύνη και ισχυροί θεσμοί (ΣΒΑ 16) και Συνεργασία για τους στόχους (ΣΒΑ 17).

Όπως προειπώθηκε, οι 17 ΣΒΑ προφανώς δεν εστιάζουν μόνο στην περιβαλλοντική δράση, αλλά λαμβάνουν υπόψη πολλές πλευρές της σύγχρονης πραγματικότητας: αποδεικνύουν ότι η βιώσιμη παγκόσμια βελτίωση δεν είναι νοητή χωρίς μια κριτική αξιολόγηση όλων των πτυχών της ανθρώπινης δραστηριοποίησης, όπως των λογής ανισοτήτων, των συνθηκών εργασίας, της αλυσίδας της διατροφής, της επιστημονικής καινοτομίας, των πολιτικών ειρήνης κ.λπ.¹

Οι 17 ΣΒΑ είναι καθολικοί. Ισχύουν παντού και σε όλους τους τομείς-αποτελούν μια κοινή κατευθυντήρια γραμμή και μια κοινή γλώσσα που επιδιώκει να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά ζητήματα του καιρού μας σε όλες τις χώρες, ενώ όλες

¹ Παράλληλα, οι 17 ΣΒΑ υποδεικνύουν ότι είναι εξίσου σημαντικό να εξετάζονται και οι ατομικές συμπεριφορές, στάσεις και πεποιθήσεις, γιατί τελικά η βιωσιμότητα εξαρτάται και από την ατομική συμπεριφορά όλων.

οι χώρες, ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες, με βάση τις διαφορετικές εθνικές τους πραγματικότητες, τα επίπεδα ανάπτυξης και τις εθνικές τους προτεραιότητες, έχουν αναλάβει δεσμεύσεις για την υλοποίησή τους.

Έτσι, η εφαρμογή των 17 ΣΒΑ αποτελεί αντικείμενο παρακολούθησης και μελέτης των ιδίων των Ηνωμένων Εθνών, αλλά και των κρατών-μελών τους. Οι τρέχουσες εκθέσεις των μέχρι τώρα αποτελεσμάτων υποδηλώνουν ότι η επίτευξή τους θα είναι δύσκολη, ενώ είναι απίθανο οι 17 ΣΒΑ να έχουν ολοκληρωθεί πλήρως μέχρι το 2030. Η αυξανόμενη ανισότητα, η κλιματική αλλαγή, η απώλεια της βιοποικιλότητας και οι πολεμικές συγκρούσεις συνεχίζουν να αποτελούν σοβαρές απειλές για την πρόοδό τους. Η πανδημία COVID-19 μεταξύ 2020 και 2023 ενέτεινε περαιτέρω αυτές τις προκλήσεις, και ορισμένες περιοχές υπέστησαν σημαντικές οπισθοδρομήσεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (United Nations, The 17 SDGs, Implementation Progress, 2016-2025).

Επιπλέον, είναι δεδομένο ότι η πρόοδός τους διαφέρει για κάθε κράτος-μέλος των Ηνωμένων Εθνών: κάθε κράτος-μέλος επιτυγχάνει διαφορετικά αποτελέσματα ανάλογα με την επιμέρους εθνική πραγματικότητα και τον βαθμό δέσμευσης που παρουσιάζει για τους 17 ΣΒΑ².

Παρά το γεγονός ότι οι 17 ΣΒΑ είναι εξαιρετικά φιλόδοξοι και παρά τις δυσκολίες στην εφαρμογή τους, δεν παύει να ισχύει το γεγονός ότι αποτελούν την περισσότερο συγκροτημένη παγκόσμια έκκληση για δράση και ότι η επίτευξή τους είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση ενός δίκαιου, βιώσιμου και ευημερούντος κόσμου και για τη βελτίωση της ζωής και των προοπτικών όλων, παντού.

► ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ 17 ΣΤΟΧΟΙ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Ποια είναι άραγε η συμβολή του πολιτισμού στην επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης; Οι ερμηνείες της πολιτιστικής κληρονομιάς στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης συχνά κυριαρχούνται από τη συσχέτισή της με τον τουρισμό, αποτυγχάνοντας να αξιολογήσουν πλήρως τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά οφέλη της. Ούτως ή άλλως η αποτύπωση της συμβολής του πολιτισμού στη βιωσιμότητα είναι δύσκολο να καθοριστεί, λόγω της συνθετότητας του τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς και λόγω του κατακερματισμού των σχετικών συλλεγόμενων δεδομένων, καθώς και της έλλειψης καθολικών δεικτών για τη μέτρηση της πραγματικής συμβολής της πολιτιστικής κληρονομιάς στους στόχους βιωσιμότητας (Vecco & Srakar, 2018).

Επομένως δεν έχουμε πλήρη εικόνα για τη συνεισφορά της πολιτιστικής κληρονομιάς και της πολιτιστικής δημιουργικότητας στη βιώσιμη ανάπτυξη. Ωστόσο υπάρχει ευρεία αναγνώριση του γεγονότος ότι τα οφέλη στις κοινωνίες από τη διατήρηση και την αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι πολυδιάστατα και πολυεπίπεδα (Petti et al., 2020). Επιπλέον ο πολιτισμός, θεωρούμενος ως θεμέλιο των κοινωνιών μας, αναγνωρίζεται ως ο τέταρτος πυλώνας της αειφορίας, συμπληρώνοντας τους κλασικούς πυλώνες, τον οικονομικό, τον περιβαλλοντικό και τον κοινωνικό (United Cities and Local Governments, 2010).

Ωστόσο, όσον αφορά την Ατζέντα 2030, ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι αυτή αποδίδει περιορισμένη έμφαση στον πολιτισμό, αφού ο πολιτισμός δεν αποτελεί διακριτό στόχο μεταξύ των 17 ΣΒΑ (Vecco & Srakar, 2018). Παρόλα αυτά η κοινώς

² Για την Ελλάδα, η Ελληνική Στατιστική Αρχή παρέχει τους Εθνικούς Δείκτες Παρακολούθησης για την εφαρμογή των 17 ΣΒΑ στη χώρα. Βλ. αναλυτικά: <https://www.statistics.gr/el/sdg1>

αποδεκτή άποψη είναι ότι η πολιτιστική κληρονομιά λειτουργεί ως σημαντική κινητήρια δύναμη πίσω από τους 17 ΣΒΑ: η UNESCO, σε ειδική έκδοσή της (UNESCO, 2018), υπογραμμίζει τη σημασία του πολιτισμού για την Ατζέντα 2030, σημειώνοντας ότι η ανάπτυξη δεν είναι βιώσιμη χωρίς τον πολιτισμό. Σε αυτό το πλαίσιο η UNESCO αναλαμβάνει συστηματικά πρωτοβουλίες αναφορικά με την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά, την πολυμορφία των πολιτιστικών εκφράσεων και τις δημιουργικές βιομηχανίες, την καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης πολιτιστικών αγαθών και την προστασία του πολιτισμού σε περιόδους ένοπλων συγκρούσεων³. Ομοίως, προχωρά σε συγκροτημένες, διεθνείς δράσεις διερεύνησης της συμβολής του πολιτισμού στη βιώσιμη ανάπτυξη και στην επίτευξη αναπτυξιακών στόχων, όπως είναι η δημιουργία θέσεων εργασίας, η ποιοτική εκπαίδευση, η διαχείριση του περιβάλλοντος, η εδραίωση της ειρήνης και της ευημερίας (MONDIACULT, 2022)⁴.

Επιπλέον η UNESCO το 2022 σχεδίασε το πλαίσιο “Culture/2030 Indicators” για να παρακολουθείται ο ρόλος και η συμβολή του πολιτισμού στην Ατζέντα 2030, τόσο ως αυτόνομος τομέας όσο και διατομεακά σε πολλούς άλλους τομείς, καθότι ως τομέας είναι ορατός, μετρήσιμος και αξιοποιήσιμος, με σημαντικό αντίκτυπο (UNESCO, 2022). Μάλιστα, στο συνέδριο Mondiacult 2022 άνοιξε ο δρόμος για την πλήρη ενσωμάτωση του πολιτισμού ως παγκόσμιου δημόσιου αγαθού στην Ατζέντα μετά το 2030, για μια χωρίς αποκλεισμούς βιώσιμη ανάπτυξη (United Nations, Our Common Agenda, n.d.).

Τέλος, καθώς έχουμε εισέλθει στα τελευταία χρόνια για την εφαρμογή των 17 ΣΒΑ, το 2025 παρουσιάστηκε η εναρκτήρια Παγκόσμια Έκθεση της UNESCO για τις Πολιτιστικές Πολιτικές υπό τον τίτλο «Πολιτισμός: Ο Στόχος Βιώσιμης Ανάπτυξης που λείπει» (UNESCO, 2025), βασισμένη στο όραμα της διακήρυξης του συνεδρίου Mondiacult 2022. Σε αυτή δίνεται μια πρώτη παγκόσμια εικόνα των πολιτιστικών πολιτικών διεθνώς και γίνεται εκ νέου έκκληση για δράση. Ενισχύοντας τις φωνές των καλλιτεχνών, των κοινοτήτων και των υπευθύνων χάραξης πολιτικής, η έκθεση ζητά έναν αυτόνομο στόχο για τον πολιτισμό στην παγκόσμια ατζέντα μετά το 2030, αναγνωρίζοντας τον πολιτισμό όχι μόνο ως μέσο, αλλά και ως αυτοσκοπό.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η Ατζέντα 2030 έχει συμβάλει μέχρι τώρα στην ενσωμάτωση του πολιτισμού στις διεθνείς και εθνικές πολιτικές ένταξης και βιωσιμότητας, ενώ έχει πλέον εμπεδωθεί πως ο πολιτισμός, ως πόρος και εργαλείο που αφορά πολλούς τομείς δράσης, είναι καταλύτης της βιώσιμης ανάπτυξης και έχει ζωτική σημασία για την επίτευξη του μετασχηματιστικού οράματος των 17 ΣΒΑ.

► ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ 17 ΣΤΟΧΟΙ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Ίσως δεν είναι εύκολο με μια πρώτη ματιά να εντοπίσει κανείς τη σύνδεση μεταξύ των ΣΒΑ και των επιμέρους στόχων τους με το πεδίο των μουσείων, ωστόσο η σύνδεση κάθε άλλο παρά απουσιάζει. Τα μουσεία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις αρχές της βιωσιμότητας (Pop & Borza, 2015), ενώ στη σημερινή συγκυρία, σε ένα διεθνές περιβάλλον όπου η εντεινόμενη κλιματική και οικονομική κρίση οδηγεί στη μεγέθυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, ο ρόλος των μουσείων στην εκπαίδευση, την ευαισθητοποίηση, την καλλιέργεια γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων που θα

³ Επί παραδείγματι, βλ. δράσεις της UNESCO για την ενσωμάτωση της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς στην εκπαίδευση. Ανακτήθηκε από <https://ayla.culture.gr/ekpaidefsi/oi-draseis-tis-unesco-gia-tin-ensomatosis-tis-aylis-politistikis-klironomias-stin-ekpaidefsi/>

⁴ Βλ. «Ο πολιτισμός για τη βιώσιμη ανάπτυξη σε αριθμούς», στην ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Διάσκεψης της UNESCO για τις Πολιτικές Πολιτισμού και τη Βιώσιμη Ανάπτυξη.

συμβάλλουν σε έναν περισσότερο βιώσιμο κόσμο, αναβαθμίζεται εκ των πραγμάτων. Παράλληλα, αυτός ο ρόλος αποτελεί αντικείμενο έρευνας και πεδίο μελέτης εφαρμογής: αναλαμβάνονται συγκεκριμένες θεσμικές πρωτοβουλίες, σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, ώστε να διασαφηνιστεί η σύνδεση των μουσείων με τη βιωσιμότητα αρχικά, και στη συνέχεια να ενισχυθεί η συμβολή των μουσείων στους 17 ΣΒΑ.

Ειδικότερα, αν και, όπως προειπώθηκε, στην Agenda 2030 δε γίνεται ονομαστικά λόγος για τα μουσεία, ο επιμέρους στόχος 11.4 του ΣΒΑ 11 για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς καλεί όλους τους τομείς (προφανώς και τα μουσεία) να συμβάλουν προς αυτή την κατεύθυνση. Το εν λόγω κείμενο θεωρείται το κείμενο-«ομπρέλα» για τη σύνδεση των μουσείων με τους ΣΒΑ, διότι σε αυτό τα μουσεία παρουσιάζονται ως σύμμαχοι στην προσπάθεια για έναν βιώσιμο πλανήτη. Επιπλέον σύνδεση των 17 ΣΒΑ με τα μουσεία αποτυπώνεται σε αρκετούς επιμέρους στόχους των ΣΒΑ (που σχετίζονται με τον πολιτισμό, την πολιτιστική κληρονομιά, την εκπαίδευση και την πολιτιστική συμμετοχή), οι οποίοι εντοπίζονται σε πολλούς από τους ΣΒΑ (McGhie, 2023).

Έτσι, ήδη από το 2015 η UNESCO, υπογραμμίζοντας τη δυναμική των μουσείων στην ευαισθητοποίηση, στην εκπαίδευση, την κοινωνική συνοχή και τη βιώσιμη ανάπτυξη, εξέδωσε μια πολύ χρήσιμη «Σύσταση σχετικά με την Προστασία και Προώθηση των Μουσείων και των Συλλογών, την ποικιλομορφία τους και τον ρόλο τους στην κοινωνία» (UNESCO, 2015), η οποία, λαμβάνοντας υπόψιν τις προκλήσεις του 21ου αιώνα, παρουσιάζει κατευθυντήριες αρχές προς τα κράτη-μέλη της UNESCO αναφορικά με τα μουσεία, αναγνωρίζοντας ρητά ότι τα μουσεία συμβάλλουν στη βιώσιμη ανάπτυξη, την εκπαίδευση και την κοινωνική συνοχή και λειτουργούν ως εργαλεία υπέρ της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και της ανάπτυξης των κοινοτήτων. Στο εν λόγω κείμενο η σύνδεση των μουσείων με τους 17 ΣΒΑ είναι μεν έμμεση, ωστόσο πρόκειται για ένα βασικότατο θεσμικό κείμενο που γεφυρώνει emphaticά πολιτισμό, μουσεία και βιωσιμότητα.

Εκτός από την UNESCO, το Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων (International Council of Museums, ICOM) συμμετέχει ενεργά στον σχετικό διάλογο. Στο παρόν κείμενο θα αναφερθούμε ενδεικτικά σε πρωτοβουλίες του για την ενεργό σύνδεση των μουσείων με τους 17 ΣΒΑ. Έτσι, στην 25η Γενική Συνέλευσή του το 2019 στο Κυότο το ICOM υπέγραψε με συντριπτική πλειοψηφία το ψήφισμα “Resolution on Sustainability and the Implementation of Agenda 2030. Transforming our World” (ICOM, 2019), ένα κείμενο-ορόσημο για τον τομέα των μουσείων διεθνώς. Το κείμενο αυτό αναγνωρίζει ότι τα μουσεία συμβάλλουν στην εκπαίδευση, την έρευνα, την κοινωνική συμμετοχή και την πολιτιστική κληρονομιά και έχουν τη δυνατότητα να παίξουν σημαντικό ρόλο σε όλους τους ΣΒΑ και όχι μόνο στον 11 (που ούτως ή άλλως θεωρήθηκε εξ αρχής ο σχετικότερος με τα μουσεία). Το κείμενο είναι πλέον πολύ επιδραστικό όσον αφορά τις ακολουθούμενες πολιτικές για τα μουσεία διεθνώς⁵.

Επιπλέον, το ICOM προχωρά στην ανάπτυξη σχετικών πόρων, όπως άρθρων (McGhie, 2020), τη διοργάνωση συνεδρίων με επίκεντρο τους 17 ΣΒΑ⁶ και σχετικών ερευνητικών συνεργασιών. Μια τέτοιου τύπου συνεργασία θεσπίστηκε μεταξύ του ICOM και του ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) στο πλαίσιο του διεθνούς προγράμματος “Our

⁵ Βλ. πιο κάτω ανάλογες πρωτοβουλίες από το ICOM Αυστρίας και το ICOM Ιταλίας.

⁶ Annual Meeting of ICOM-UMAC 2026, «University Museums as actors for Sustainable Development». <http://umac.icom.museum/activities/conferences/>

collections matter”⁷, που στοχεύει να στηρίξει οργανισμούς που βασίζονται σε συλλογές (μεταξύ αυτών και τα μουσεία) να μετατρέψουν τις δεσμεύσεις τους για βιωσιμότητα σε δράση, ώστε να συμβάλλουν ενεργά στην επίτευξη των ΣΒΑ⁸.

Ακόμα, το ICOM προχωρά στη διάχυση πόρων σχετικών με τους 17 ΣΒΑ, όπως έκανε, επί παραδείγματι, με το μοντέλο “Sustainability Star”, του ερευνητικού προγράμματος Culture for the Planet⁹ του Πανεπιστημίου της Λωζάνης. Πρόκειται για ένα ερευνητικά τεκμηριωμένο μοντέλο βιωσιμότητας για τα μουσεία, με στόχο την καθοδήγηση της δράσης των μουσείων που αγωνίζονται να σημειώσουν πρόοδο στον τομέα της βιωσιμότητας.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το Δίκτυο Ευρωπαϊκών Μουσειακών Οργανισμών/Network of European Museum Organisations (στο εξής NEMO) προωθεί την ευθυγράμμιση των μουσείων με τις πολιτικές υπέρ της βιωσιμότητας και της κοινωνικής ανθεκτικότητας και υποστηρίζει ενεργά τη βιωσιμότητα, αναδεικνύοντας τα μουσεία ως βασικούς συμμάχους των ευρωπαϊκών κοινωνιών για την περιβαλλοντική και κοινωνική αλλαγή. Το NEMO έχει υιοθετήσει ενεργά τους 17 ΣΒΑ, όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και παρέχοντας πρακτική στήριξη στα ευρωπαϊκά μουσεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον σχηματισμό της Ομάδας Εργασίας Sustainability and Climate Action (NEMO, 2023), με στόχο την έρευνα και την προώθηση των σχετικών θεμάτων και την παροχή ενός πλαισίου ανταλλαγής γνώσεων και εμπειριών για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης και για την ενίσχυση της συμβολής των ευρωπαϊκών μουσείων στη βιώσιμη ανάπτυξη. Το NEMO επίσης υποστηρίζει τα μουσεία σε πρωτοβουλίες αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης, μέσω κατευθυντήριων οδηγιών, ενώ έχει προχωρήσει σε ανάλυση του αντικτύπου της ενεργειακής κρίσης στα μουσεία, παρέχοντας στοιχεία για βιώσιμη μουσειακή λειτουργία¹⁰.

Ακόμα, το NEMO έχει δημιουργήσει τον Χάρτη Δράσης για το Κλίμα (NEMO, 2023a), έναν διαδραστικό χάρτη που συλλέγει δεδομένα για τον τρόπο με τον οποίο τα μουσεία στην Ευρώπη ενεργούν όσον αφορά την κλιματική κρίση. Στόχος του χάρτη είναι να αναδείξει πρωτοβουλίες ευρωπαϊκών μουσείων με τις οποίες τα μουσεία καταπολεμούν την κλιματική αλλαγή, ώστε να εμπνεύσει περαιτέρω δράση, αναγνωρίζοντας ότι τα μουσεία σε όλη την Ευρώπη συμβάλλουν ήδη ενεργά στη βιώσιμη μετάβαση.

Παράλληλα, τα προγράμματα κατάρτισης του NEMO, που υλοποιούνται από διεθνείς εμπειρογνώμονες του τομέα των μουσείων, βοηθούν τους επαγγελματίες των μουσείων να ενημερωθούν για τις ευρωπαϊκές πολιτικές βιωσιμότητας και για βέλτιστες πρακτικές και στρατηγικές. Το NEMO προχωρά και σε εξωτερικές συνεργασίες, όπως π.χ. στη συνεργασία με το Πρόγραμμα Οικολογικής Πιστοποίησης SHIFT, που στηρίζει διεθνή πολιτιστικά δίκτυα να μειώσουν το περιβαλλοντικό τους αποτύπωμα και να ενσωματώσουν βιώσιμες πρακτικές στις δραστηριότητές τους¹¹.

⁷ <https://www.iccrom.org/programmes/our-collections-matter>

⁸ Η Ελλάδα συμμετέχει επίσης στο πρόγραμμα “Our Collections Matter” του ICCROM, καταδεικνύοντας τη θέληση της ελληνικής μουσειακής κοινότητας να συμβάλει στον διεθνή διάλογο για τη βιωσιμότητα. Ανακτήθηκε από <https://www.culture.gov.gr/el/service/SitePages/view.aspx?iID=5404>

⁹ <https://icom.museum/en/news/the-sustainability-star-a-model-for-museums/>

¹⁰ Βλ. επί παραδείγματι, τη δέσμη οδηγιών για την προστασία των μουσείων από την κλιματική κρίση (NEMO, 2023b) ή την έρευνα για τα μουσεία και την κλιματική κρίση, με συστάσεις για τη βιώσιμη μετάβαση της Ευρώπης (NEMO, 2022).

¹¹ <https://www.ne-mo.org/advocacy/our-advocacy-themes/museums-and-sustainability/shift/>

Τέλος, παρέχει εκπαιδευτικούς πόρους, όπως τις «7 Συμβουλές για τα μουσεία για να υποστηρίξουν τη βιώσιμη μετάβασή τους» (NEMO, 2024), οι οποίες βασίζονται στην έκθεση που το ίδιο συνέταξε «Μουσεία, Κλίμα και Πολιτική-Ανάληψη πολιτικής δράσης στη βιώσιμη μετάβαση» (NEMO, 2023c), ενθαρρύνοντας τα μουσεία να δράσουν υπέρ της βιωσιμότητας, αλλά και να αναπτύξουν σχετικές εσωτερικές στρατηγικές και εξωτερικές συνεργασίες.

Τέλος, σε επίπεδο ιδιωτικής πρωτοβουλίας μια πολύ σημαντική συνεισφορά αποτελεί ο οδηγός ανοιχτής πρόσβασης από το *Curating tomorrow Museums and the Sustainable Development Goals: A How-to Guide for Museums, Galleries, the Cultural Sector and Their Partners* (McGhie, 2019), για την ενίσχυση του ρόλου των μουσείων ως φορέων προώθησης και εφαρμογής των 17 ΣΒΑ, με αναλυτικές οδηγίες για τα μουσεία που θέλουν οι 17 ΣΒΑ να αποτελέσουν μέρος του μουσειακού έργου τους. Ο οδηγός παρουσιάζει τους τρόπους με τους οποίους τα μουσεία μπορούν να ευθυγραμμιστούν με τους ΣΒΑ, μέσα από τον καθορισμό στόχων, τη χάραξη σχεδίων δράσης και την μετέπειτα αξιολόγηση των δράσεών τους.

► ΕΘΝΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΩΝ 17 ΣΒΑ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

Οι 17 ΣΒΑ αποτελούν σήμερα για τα μουσεία ένα πεδίο προβληματισμού και ανάληψης πρωτοβουλιών, οι οποίες εντοπίζονται είτε ως πρωτοβουλίες μεμονωμένων ιδρυμάτων είτε υπό περισσότερο συγκροτημένη μορφή, σε επίπεδο εθνικών δράσεων. Ένα παράδειγμα έργου συνολικής εφαρμογής των 17 ΣΒΑ υπήρξε η πρωτοβουλία “17 MUSEUMS X 17 SDGs” («17 ΜΟΥΣΕΙΑ x 17 ΣΒΑ») του ICOM Αυστρίας, που είχε ως στόχο να αναδείξει το γεγονός ότι τα αυστριακά μουσεία λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους ΣΒΑ και συμβάλλουν με συγκεκριμένους τρόπους στην επίτευξη της Ατζέντας 2030. Το πρόγραμμα, που υλοποιήθηκε το 2021, στόχευσε στο να αυξήσει την ευαισθητοποίηση για τους 17 ΣΒΑ και να ενισχύσει την προβολή τους τόσο στο εσωτερικό των εμπλεκόμενων μουσείων, όσο και εξωτερικά, μεταξύ των επισκεπτών/τριών τους και των συνεργαζόμενων φορέων. Μέσω της συγκεκριμένης πρωτοβουλίας επιχειρήθηκε στην πραγματικότητα να γίνει περισσότερο ορατό στην Αυστρία το όραμα της διεθνούς κοινότητας για ένα καλύτερο μέλλον που θα αφορά όσο το δυνατόν περισσότερους ανθρώπους, με όχημα τα μουσεία της χώρας.

Πιο συγκεκριμένα, το έργο «17 MUSEUMS X 17 SDGs» υλοποιήθηκε με την υποστήριξη του ΒΜΚÖΣ (Ομοσπονδιακού Υπουργείου Τεχνών, Πολιτισμού, Δημόσιας Διοίκησης και Αθλητισμού) και βασίστηκε στην απλή ιδέα ότι για δεκαεπτά εβδομάδες δεκαεπτά -διαφορετικού μεγέθους- αυστριακά μουσεία θα αναδείκνυαν τον ΣΒΑ που τους ανατέθηκε μετά από κλήρωση. Έτσι, σε διάστημα 17 εβδομάδων κάθε ένα από τα 17 κληρωθέντα μουσεία είχε μία εβδομάδα κατά την οποία θα έστρεφε τη δέσμευση και τις δραστηριότητές του στην επίτευξη του ΣΒΑ με τον οποίο είχε επιφορτιστεί.

Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία, η σχετική διαδικασία, οι μουσειακές δραστηριότητες στο πλαίσιο του έργου δεν είχαν μόνο σημαντική επίδραση και μεγάλο εξωτερικό αντίκτυπο, αλλά επέφεραν και θετική αλλαγή στο εσωτερικό των μουσείων. Πολλά από τα συγκεκριμένα μουσεία, μάλιστα, αξιοποίησαν την ευκαιρία της προσπάθειάς τους αναφορικά με τους 17 ΣΒΑ για να επιδιώξουν και εν τέλει να λάβουν την πιστοποίηση του αυστριακού οικολογικού σήματος (ICOM Austria, 2021).

Ένα δεύτερο παράδειγμα που σχετίζεται με την εφαρμογή των 17 ΣΒΑ στα μουσεία εντοπίζεται στην Ιταλία. Το Εθνικό Σύστημα Μουσείων (Ministero della Cultura, Direzione generale Musei, 2018), ένα έργο για τη ανάπτυξη και βελτίωση των

μουσείων, το οποίο συντονίζει η Γενική Διεύθυνση Μουσείων της Ιταλίας και στοχεύει στη δικτύωση των σχεδόν 5.000 ιταλικών μουσείων και πολιτιστικών χώρων ανεξαρτήτως μεγέθους, ενσωματώνει τους 17 ΣΒΑ, θέτοντας τη βιωσιμότητα ως βασικό δείκτη απόδοσης και όχι απλώς ως βέλτιστη πρακτική, στοχεύοντας στην αναβάθμιση της προσβασιμότητας, της βιώσιμης διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς, της καινοτομίας και της συμμετοχής. Όλοι οι δημόσιοι ή ιδιωτικοί πολιτιστικοί χώροι έχουν πρόσβαση στο σύστημα διαδικτυακά, μέσω μιας ειδικά σχεδιασμένης πλατφόρμας, σε εθελοντική βάση και μέσω διαδικασίας διαπίστευσης η οποία ορίζεται από τη σχετική ιταλική νομοθεσία, ενώ η αξιολόγηση μέσω του συστήματος εστιάζει στον πολιτιστικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό αντίκτυπο ενός μουσείου, όπως είναι η ενίσχυση της συμμετοχής της κοινότητας, οι εκπαιδευτικές υπηρεσίες, η προσβασιμότητα και η τοπική ανάπτυξη, η διαφάνεια και η αποδοτικότητα.

► ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ 17 ΣΤΟΧΩΝ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ: Η ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ

Είναι δεδομένο ότι από περιοχή σε περιοχή του πλανήτη παρατηρείται σαφής διαφοροποίηση ως προς τον βαθμό θεσμοθέτησης, στρατηγικής ενσωμάτωσης και πρακτικής εφαρμογής των αρχών της βιωσιμότητας στα μουσεία. Για παράδειγμα μουσεία σε χώρες της Ευρώπης υιοθετούν μια πολυδιάστατη προσέγγιση, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα στόχων, που αντανάκλα μια συστημική κατανόηση και υιοθέτηση της βιωσιμότητας, όπως αναδείχθηκε από τα προαναφερθέντα παραδείγματα, ενώ, αντίθετα, σε πολλές άλλες χώρες -και στην Ελλάδα- η εφαρμογή παραμένει περισσότερο αποσπασματική. Επομένως οι προκλήσεις, σε εθνικό αλλά και σε διεθνές επίπεδο, για την επίτευξη μιας συνεκτικής πολιτικής του μουσειακού τομέα αναφορικά με τη βιωσιμότητα παραμένουν ανοιχτές (Petti et al., 2020).

Εξάλλου, ακόμα και μεταξύ των μουσείων που υιοθετούν στρατηγικές για την αειφορία παρατηρούνται διαβαθμίσεις εφαρμογής. Υπάρχουν αφενός κάποια μουσεία που βλέπουν την ευρύτερη εικόνα και αντιμετωπίζουν τη βιωσιμότητα ως βασική αξία για τον μουσειακό τομέα, ακολουθώντας μία συνολική στρατηγική, ωστόσο για την πλειονότητα των μουσείων η βιωσιμότητα διαδραματίζει μόνο δευτερεύοντα ρόλο, με τα ίδια να εφαρμόζουν περιορισμένα μοτίβα δράσης αναφορικά με τους 17 ΣΒΑ: επί παραδείγματι υπολογίζουν το αποτύπωμα άνθρακα των εκθέσεών τους, καταρτίζουν σχέδια μείωσης των εκπομπών και θέτουν στόχους «καθαρού μηδενικού ισοζυγίου» ή επικεντρώνονται σε πρακτικές δράσεις, τοποθετώντας κάδους ανακύκλωσης, εγκαθιστώντας φωτισμό LED και συμβουλευοντας τους επισκέπτες μέσω των εκθέσεών τους να σκέφτονται με αειφορικό τρόπο.

Έτσι, η γενική αίσθηση είναι ότι εν τέλει τα μουσεία στην πλειοψηφία τους λαμβάνουν υπόψη μεμονωμένες πτυχές των ΣΒΑ. Μια βασική πρόκληση, λοιπόν, είναι να προχωρήσουν τα μουσεία ένα βήμα πιο πέρα από τις αποσπασματικές καλές πρακτικές, ώστε να λειτουργούν μέσα σε ένα συνεκτικό πλαίσιο που θα προβλέπει μέτρα για τη βελτίωση των επιδόσεων βιωσιμότητας σε όλους τους τομείς της λειτουργίας τους (Garthe, 2020).

Ωστόσο αυτό δεν είναι απλό. Απαιτεί μια κεντρική προσέγγιση από την πλευρά των υπεύθυνων χάραξης πολιτικής για την ενσωμάτωση των 17 ΣΒΑ στη μουσειακή πραγματικότητα, με ενίσχυση των σχέσεων των ενδιαφερόμενων μερών (Cerquetti & Montella, 2021) και διατομεακές συμπράξεις. Ακόμα, απαιτείται εκπαίδευση σχετικά με

την εφαρμογή των ΣΒΑ του προσωπικού όλων των βαθμίδων διοίκησης και λειτουργίας των μουσείων.

Επιπλέον, δεδομένου ότι μέχρι σήμερα υπάρχει περιορισμένος αριθμός σχετικών ακαδημαϊκών εργασιών, άλλη μία πρόκληση είναι η διεπιστημονική προσέγγιση του ζητήματος και η ανάπτυξη ενός κρίσιμου corpus ακαδημαϊκών σχετικών συνεισφορών, που θα αναλύουν την πολυπλοκότητα της προσπάθειας της υπηρετήσης των 17 ΣΒΑ από τα μουσεία. Η χρησιμότητα της ανάπτυξης σχετικών επιστημονικών προσεγγίσεων αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι οι ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις και τα εθνικά και κοινοτικά προγράμματα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή παραδείγματος και στην ενθάρρυνση της εφαρμογής πολιτικών βιώσιμης ανάπτυξης στον πολιτιστικό τομέα (Mio et al., 2020).

► ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι 17 Στόχοι Βιώσιμης Ανάπτυξης αποτελούν μακράν το καλύτερο σχέδιο που έχουμε στη διάθεσή μας για την οικοδόμηση ενός καλύτερου μέλλοντος για όλους. Αξίζουν, επομένως, καθολικής στήριξης και εφαρμογής. Τα ίδια τα μουσεία, αν και συνδέονται πιο στενά με ορισμένους από τους ΣΒΑ, στην πραγματικότητα έχουν συνδέσεις με όλους τους 17 ΣΒΑ και τους προωθούν πλέον ενεργά: ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός μουσείων υιοθετεί τους ΣΒΑ, δίνοντας το παράδειγμα για να συμβάλουν όλο και περισσότερα μουσεία στην παγκόσμια προσπάθεια για έναν καλύτερο κόσμο (Cerquetti & Montella, 2021).

Ο μετασχηματισμός αυτός υποστηρίζεται από κατευθυντήριες θεσμικές οδηγίες οργανισμών όπως το ICOM και το NEMO, οι οποίοι έχουν συμβάλει στην υιοθέτηση μιας ολιστικής προσέγγισης της βιωσιμότητας στα μουσεία. Η ολιστική προσέγγιση έχει συντελέσει στην ενσωμάτωση περιβαλλοντικών, κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεων στον μουσειακό θεωρητικό προβληματισμό και στη μουσειακή δράση.

Επιπλέον, δεδομένου ότι 17 ΣΒΑ έχουν ισχυρό αντίκτυπο στις κυβερνήσεις (αφού έχουν υπογραφεί από αυτές), στον ακαδημαϊκό χώρο (καθώς συνδέονται με πολλά προγράμματα χρηματοδότησης της έρευνας), στον επιχειρηματικό τομέα (συνδεδεμένοι με τα περισσότερα σημαντικά προγράμματα εταιρικής κοινωνικής ευθύνης) και σε ολόκληρο το σύστημα των Ηνωμένων Εθνών, υπάρχουν πολλοί διαθέσιμοι πόροι σχετικά με τους ΣΒΑ και την εφαρμογή της Ατζέντας 2030, γεγονός που μπορεί να διευκολύνει την ανάληψη πρωτοβουλιών από την πλευρά των μουσείων: τα μουσεία δε χρειάζεται να ξεκινήσουν από το μηδέν για να εφαρμόσουν τους 17 ΣΒΑ.

Εξάλλου τα ποιοτικότερης λειτουργίας μουσεία αξιοποιούν ούτως ή άλλως τη θέση εμπιστοσύνης τους στις κοινωνίες για να ενθαρρύνουν τους ανθρώπους να αναστοχαστούν σχετικά με τις σύγχρονες προκλήσεις, ενώ προωθούν συστηματικά την κοινωνική δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, αμφισβητούν τις προκαταλήψεις και υπερασπίζονται τη δικαιοσύνη και την ισότητα. Μέσω των 17 ΣΒΑ μπορούν να διευρύνουν περαιτέρω τη στοχοθεσία τους για να συμβάλουν στην αντιμετώπιση της φτώχειας και της ανισότητας, της περιθωριοποίησης κοινοτήτων και ομάδων, της κλιματικής αλλαγής, της παραγωγής αποβλήτων, και να στηρίξουν τις προσπάθειες διατήρησης της βιοποικιλότητας, εργαζόμενα για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων παντού και την ενδυνάμωση όλων. Τα μουσεία, λοιπόν, μπορούν να διαδραματίσουν ηγετικό ρόλο στην επιδίωξη των ΣΒΑ και στην επιτυχία της Ατζέντας 2030.

Έτσι, οι 17 ΣΒΑ, συνάδοντας απόλυτα με την αποστολή των μουσείων, μπορούν να λειτουργήσουν ως μία τεράστια ευκαιρία για τα μουσεία να ενισχύσουν τη σημασία και τον αντίκτυπό τους, υποστηρίζοντας τις κοινωνίες στην αντιμετώπιση προκλήσεων σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, στη σύνδεση προβλημάτων και ευκαιριών διεπιστημονικά, στην εξέταση της βιωσιμότητας ως ζητήματος με πολιτιστική, πολιτική, τεχνολογική, οικονομική και επιστημονική διάσταση, προωθώντας τελικά τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι τα μουσεία χρειάζονται τους 17 ΣΒΑ στην προσπάθειά τους να γίνουν ανταποδοτικοί στην κοινωνία πολιτιστικοί οργανισμοί, με ανθεκτικότητα στις προκλήσεις της εποχής, αλλά και οι 17 ΣΒΑ χρειάζονται τα μουσεία για την αγκύρωσή τους στις κοινωνίες του σήμερα.

Εάν τα μουσεία αξιοποιήσουν αυτή την ευκαιρία, θα είναι σε θέση στο μέλλον να ισχυρίζονται ότι έγιναν και αυτά μέρος της αλλαγής παραδείγματος στον πλανήτη, «μην αφήνοντας κανέναν πίσω». Ευχόμαστε αυτό να συμβεί, ώστε, με τη λήξη του έτους 2030, να μπορεί η μουσειακή κοινότητα να δηλώσει πως έκανε ό,τι καλύτερο μπορούσε.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Cerquetti, M., & Montella, M. M. (2021). Meeting Sustainable Development Goals (SDGs) in museum evaluation systems: The case of the Italian National Museum System (NMS). *Sinergie Italian Journal of Management*, 39(1), 125–147. <https://doi.org/10.7433/s114.2021.08>
- Garthe, C. (2020). *ICOM – Sustainability management in museums: A new approach to implementing the Sustainable Development Goals*. ICOM. Retrieved from ICOM
- ICOM. (2019). *Resolution No. 1: On sustainability and the implementation of Agenda 2030: Transforming our world*. Retrieved from ICOM PDF
- ICOM Austria. (2021). *17 museums × 17 SDGs (Sustainable Development Goals)*. Retrieved from ICOM Austria
- ICOM Italia, MUSE-Museo delle Scienze di Trento, & ANMS-Associazione Nazionale Musei Scientifici. (2021). *Youth groups and associations for ecological transition and sustainability education: Models and opportunities for involvement – Guidelines and best practices*.
- ICOM Italia, MUSE-Museo delle Scienze di Trento, & ANMS-Associazione Nazionale Musei Scientifici. (2022). *Progetto di ricerca e sostegno di buone pratiche per la cultura della sostenibilità: Report finale*. Retrieved from ICOM Italia PDF
- ICOM-UMAC. (2026). *Annual meeting: University museums as actors for sustainable development*. Retrieved from ICOM UMAC
- McGhie, H. A. (2019). *Museums and the Sustainable Development Goals: A how-to guide for museums, galleries, the cultural sector and their partners*. Curating Tomorrow.
- McGhie, H. A. (2020). *The Sustainable Development Goals: Helping transform our world through museums*. Retrieved from ICOM
- McGhie, H. A. (2023). *Localizing the SDGs through museums and libraries: Making a better difference*. UK: Curating Tomorrow. Retrieved from Curating Tomorrow
- Ministero della Cultura, Direzione generale Musei. (2018). *Sistema museale nazionale*. Retrieved from Ministero della Cultura

- Mio, C., Panfilo, S., & Blundo, B. (2020). Sustainable development goals and the strategic role of business: A systematic literature review. *Business Strategy and the Environment*, 29(8), 3220–3245. <https://doi.org/10.1002/bse.2568>
- MONDIACULT. (2022). *Culture for sustainable development in figures*. Retrieved from UNESCO MONDIACULT
- Müller, M., & Grieshaber, J. (2023). *The sustainability star: A model for museums*. ICOM. Retrieved from ICOM
- NEMO. (2022). *Museums in the climate crisis*. Retrieved from NEMO PDF
- NEMO. (2023a). *Climate action map for European museums*. Retrieved from Charter Alliance
- NEMO. (2023b). *Climate protection in museums guidelines*. Retrieved from NEMO PDF
- NEMO. (2023c). *Museums, climate and politics: Taking political action in the sustainable transition*. Retrieved from NEMO PDF
- NEMO. (2023). *Working group: Sustainability and climate action*. Retrieved from NEMO
- NEMO. (2024). *7 tips for advocating the sustainable transition of museums*. Retrieved from NEMO
- Petti, L., Trillo, C., & Makore, B. N. (2020). Cultural heritage and sustainable development targets: A possible harmonisation? Insights from the European perspective. *Sustainability*, 12(3), 926. <https://doi.org/10.3390/su12030926>
- Pop, I. L., & Borza, A. (2015). Sustainable museums for sustainable development. *Advances in Business-Related Scientific Research Journal*, 6(2), 119–131. Retrieved from ResearchGate
- UNESCO. (2015). *Recommendation concerning the protection and promotion of museums and collections*. Retrieved from UNESCO
- UNESCO. (2018). *Culture for the 2030 Agenda*. Retrieved from UNESCO
- UNESCO. (2022). *Culture/2030 indicators: Measuring culture's contribution to sustainable development*. Retrieved from UNESCO
- UNESCO. (2025). *Global report on cultural policies: Culture, the missing SDG*. Retrieved from UNESCO
- United Cities and Local Governments. (2010). *Culture: Fourth pillar of sustainable development (UCLG policy statement)*. Retrieved from Agenda 21 Culture PDF
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. Retrieved from United Nations PDF
- United Nations. (n.d.). *17 goals to transform our world*. Retrieved from United Nations
- United Nations. (n.d.). *Department of Economic and Social Affairs: The 17 SDGs*. Retrieved from United Nations SDGs
- United Nations. (2016–2025). *Department of Economic and Social Affairs: The 17 SDGs – Implementation progress*. Retrieved from United Nations SDGs
- United Nations. (n.d.). *Our common agenda*. Retrieved from United Nations
- Vecco, M., & Srakar, A. (2018). The unbearable sustainability of cultural heritage: An attempt to create an index of cultural heritage sustainability in conflict and war regions. *Journal of Cultural Heritage*, 33(2), 40–50. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2018.06.009>